

А 2009
19327к

Асқар
АЛТАЙ

ҚЫР
МЕҢ
ҚАЛА
ХИКАЯЛАРЫ

ББК (5 қаз)
А 13

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ АҚПАРАТ
ЖӘНЕ ҚОҒАМДЫҚ КЕЛІСІМ МИНИСТРЛІГІ
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ, МӘДЕНИЕТ
ЖӘНЕ ДЕНСАУЛЫҚ САҚТАУ МИНИСТРЛІГІ

АЛТАЙ А.

А 13 Қыр мен қала хикаялары.— Алматы, «Санат»,
1998. 192 бет.

ISBN 5-7090-0362-X

Жазушының бұл тұңғыш жинағына енген хикаялары мен әңгі-
мелерінде қыр мен қала өмірінің қым-қуыт қайшылыққа толы ты-
ныс-тіршілігі көркем суреттеледі. Адамдардың тағдыр-талайын қа-
ламгер «қара бура, қыран бүркіт, қала құтпандары» бейнесінде
мегзей, астарлай бейнелейді. Кейіпкердің ішкі сезім арпалысы,
психологиялық тебіренісі табиғатпен шендестіріле баяндалады.

А $\frac{4700000000-003}{416(05)-98}$ 39—97

ББК (5 қаз)

ISBN 5-7090-0362-X

© Асқар Алтай, 1998

ХИКАЯТТАР

ҚАРА БУРА

1

Табиғаттың күмістей күпісімен қымтанған Күршім өңірі. Сұлай созылған сұлық дала бір бүйірден киіп кеткен жатаған таулармен текетіресіп қалғандай тынши түскен. Терезе әйнегіне тыстан су тисе шытынап шырт-шырт сынатын аязды күн мен түн ақпанда кезек алмасып тұр. Суық ырқына көнген шыңылтыр әлем айғай салсаң күл-талқаны шыға күйреп түсердей. Маңай шыныдай мөп-мөлдір. Тау етегінде шашырап орналасқан әжептәуір алқалы ауыл да аяздан қорғалап қалған. Мұржаларынан шыққан бозамық қи түтіні түп-тұнық, сұп-суық ауада қыз бұрымындай өріледі. Ауыл ішінде тіршілік атаулы суықмұрын. Мектеп жабылған. Бірен-саран желіккен болмаса, бала біткен үйінде. Сыртта жұмыс істеп жатқан жан санаулы. Қараңқұраң мал да жоқ: қораға тығылған.

Ақпан алабетен аязды. Мұндай ашық ақпанды жылдар Алтайда аз. Көбінесе боранды. Ал, биыл кімге қыр көрсетіп, неге көрініп тұрғанын бір құдайым білсін?! Әйтеуір, жел-құзсыз ызғарымен-ақ бұл өлкені бас көтере алмастай қысып тастаған еді.

2

Аудан орталығынан ерте шыққан автобус күн көтеріле Әудіенің биігінен асып, тауды бөктерлеген қырқа жиегіне іліккен. Тас жолдың оң қапталын ала апшақ дала тіршіліксіз созылып жатыр. Қаратоғай ауылына жеткенше әлі бір сағаттық жол бар. Жол үсті сіресіп қатып қалған көктайғақ. Автобус ақырын келеді. Аязды тұнық ауада масадай ызыңдаған бірқалыпты дауысы сол жақтағы қар жамылған биік тау шоқыларына соғылып шыңыл қақса, оң жақтағы ұшан далаға үнсіз жұтылып жатқандай. Кішкене автобус болса да, пеші істеп тұрса да, қанша жылы киініп қымтанып отырғанымен, жолаушылар бүрсең қағып, бүрісе түскен. Бәрі де жағаларын көтеріп, қалталары

мен жеңдеріне қолдарын тығып алған. Аузы-мұрындарынан бу шығады. Жүргізуші ғана шолақ тонының өңірін ашып тастап, «Пазик»-тің рулінен қолын айырмай келеді. Сол ғана тынымсыз.

Әлден уақытта оң жақта отырған жолаушылар қозғалақтап, терезені ыстық демдерімен үрлеп, қырау қатқан әйнектерден «көз» ашты. Бәріне себепкер — ортан белде отырған бойжеткен қыз еді. Ол алыста... ақ қарлы айдын жазықта ағып келе жатқан қомақты қараға көзі түскен.

Мынау суық сорған өлкеде бұл не қылған жанкешті екені белгісіз. Сол қара біртіндеп жақындай келе түйе екені анықталған. Сәлден кейін автобуста отырғандардың бәрі де құлақтанып үлгерді. Екі-үш жас жігіт мез-мейрам боп қалысқан. Үлкендер жағы автобусқа қарай ұшып келе жатқан түйеден секем алысқан. Аздан соң автобус кілт тоқтап, жаңағы көңілдер су сепкендей басылды. Арт жақта отырған жас жігіттер ғана өрекіген қалпы жүргізушінің қасына келіп, мінбелеп, алға көз тіккен.

Тура есік пен төрдей жерде аузы-мұрнынан бу будақтап, үсті ақшулап тартып, қырау қатқан шудалары сауыс-сауыс мұздана жер сызған алып қара бура жолды кескестеп тұр. Анда-санда аузынап ақ көбік жынын шашып, маяша бақырып-бақырып алады. Тұрған орнынан тапжылар емес. Қыларың болса қылып қал дегендей өркөкірек. Табақтай табандарымен тарпып-тарпып қояды. Ертегілерде айтылатын нағыз жынның өзі дерсің. Өзі де таудай. Басында қайыс ноқта.

Автобус ішіндегілердің бәрі де алға қарай ұйлығысып, бірінің иығынан бірі мойнын созысты. Кәудір-кәудір етіп әрнені айтысып, шоферге жүр дес-ті. Қыз ғана орнынан тұрмай үнсіз қалған... Ешкім оны елеген де жоқ. Өзді-өзі бураға таң. Өмірде мұндай кереметті көрмеген сияқты. Әлде кімдер бураны таныды да. Иесі Ескендірді де атады. Бәрінен де үндемес Ескендір атанған шалдың ауылдағы жалғыз қара бурасы бұл жақта қайдан жүргеніне қайран!

Қара бураға қарай автобус ақырын жылжыды. Ол бірақ айылын да жиған жоқ. Табандары көктайғақ тас жолға жабысып қалғандай қозғала қоймады. Қайта өзіне жақындаған темірге көлденеңдеген қалпы ұзын мойнын созды. Бұрқыраған булы тұмсығымен жүргізуші отырған жақтағы маңдай әйнекті іскегендей болып, аузындағы жынын былш еткізіп шашып жіберген. Өзі мұздап тұрған маңдай әйнек шатыр етіп, бір неше тармаққа сызыла жарылып кетті. Жүргізуші жігіт орнынан оқыс атып тұрып,

бер жақта ентелеп тұрғандарға қарай қалай құлай секіргені белгісіз. Жолаушылар да жануардан тап мұндай жат қылықты күтпесе керек, үдірейісе үнсіз қалды. Қимылсыз.

— Ух! Әйнекті ауыстырғаным мұндай жақсы болар ма?!— деді алқынған жүргізуші жігіт.— Өз әйнегі күлдей боп түсуші еді... Егер олай сынғанда, аңыраған тесіктен басты тығып, ауызды бірақ салады екен... кәшір! Түрі қандай қорқынышты.

— Желігіп жүр ғой. Ақпанда азынап құтыратын әдеті,— деді біреу жайбарақат.

— Айдалада қайдан жүр?

— Қайданың не өзіңнің, қайыттын сыңарын іздеп жүр де, ақпан ғой,— деді мосқалдау.

— Қайыған деген не?— деді әлгі жас жігіт.

— Әке-шешеннен сұрап ал, мұны білмесең неменеге қазақпын деп сөйлеп тұрсың,— деп кейіді анау.

— Әй, мылжыңды қойыңдар!— деді арт жақтан біреуі.— Мына пәледен құтылуды ойласаңдаршы, түге...

— Ойлайтын түгі жоқ, тура тарту керек,— деді жас жігіттердің бірі.

— Оттапсың!— деп, жүргізуші жігіт баж ете қалған.— Ей, өзіңнің есің дұрыс па, әлде сен де анау, тұрған секілдімісің?

— Ей-ей! Былжырама! Не керек өзіңе?— деп, жаңағы жас жігіт мінез таныта бастап еді, жолдастары:— Қой қой! Көрмеймісің қозғалмай тұрғаның,— дескен.

— Орынсыз кіжінбендер, өңшең қотанға тышарлар! Ана жынмен әңгімелесіңдер,— деді кимешек киген кемпір.— Біріңе бірің боқтықтарыңды ала жүгіргенше, бураға бақандарыңды ала жүгірсеңдер етті...— Ол қамығыш қойды.

Іштегілер әрненің басын шалып жатқанда, бура орнынан төрт-бес қадам қозғалып, құшақ жетпес мойнын құрықтай созып боздап-боздап алды. Жұрт не боларын күткен. Сөйткенше ол тұрған жерінде шаптырып-шаптырып жіберді де, арт жағындағы қарды былғады. Қайта боздап алып құмалақ тастады. Іштегі жастар жағы ду күліскен. Үлкендер аузын басықан. Тек жаңағы кимешекті кемпір ғана:

— Күлмендер, қағынғырлар!— деді зеки.— Неменелеріңе жетісесіңдер?! Қазір мынау шөгеді. Біреу-міреу келмесе мұны қозғар күш жоқ. Ашуына тисең — аударып тастар, ақымақтар!

— Қойыңыз, апа! Бензін аз. Енді жарты сағатқа ғана

жетеді, — деді шофер жігіт жалынғандай. — Енді қайттім, ә! Енді қайттім!.. Өшіріп тастасам, қатып қаламыз. Атауыңды сенің, бензінді біз бөліп ішетіндей өлшеп береді. Осылай жолда қалсаң, өлдім дей бер... Жұртым-ау, бірдеңе айтсаңдаршы! — Жан-жағына жаутаңдай қарады.

Айтқандай-ақ, түгіне қырау қатқан қара бура қарашұбар жартастай бозғыл тартқан кейпімен жол үстіне шөкті. Анда-санда ақ көбіктенген аузын аша азынайды-ай кеп. Қаперіне ештеме кіріп-шығар емес. Бірақ ашулы. Ноқталы басын біресе жерге соза салып, біресе буырқана көтеріп, бұларға қарап шайқап-шайқап, аузы толы жынын шашады. Ауылға барар ұзын жолдың үстінде ол қайсы біреуге үрей туғызып, қайсы біреуге күлкісін келтіріп, жардай болып жатыр. Жаны жаңа жай тапқандай.

Шынында да шалқар даланы үш күн бойы шарлаған қара бура ішқұса болатын. Қазір жанының жай тапқандай боп жатқанның да жөні бар.

...Тақтайдан салынған биік қораның ішіне қағылған қарағай қазықты жұлып алардай шырқөбелек айналған бура күнімен, түнімен бүлінгелі бір аптадай болған еді. Нәр сызбай, су ішпей өзін өзі жаратқан. Күні-түні жағы сембей азынап-боздап, бүкіл ауылдың мазасын жалғыз өзі алған. Сол күні... қараңғы қора қамақ пен қазыққа арқандаулы басқа бой бермей, өз-өзімен іштей де, сырттай да жанталасып, бойындағы бар бүлікшіл сезімдері оянып, шырқау шегіне жеткен шағы еді. Теңгедей қарақат көздері шатынап кеткен. Тұлабойы бой-бой бусанып, арам тер сасып, нәпсі құмарлығы артып, ет пен терінің арасында болатын күйдей құйын-пері сезімдер сумаң қақты. Басын тұқырға байлап тастағанға бұрынғысынан да дүлейленіп, түнімен ышқынған. Таңға жуық аяз қысқан сәтте денесін билеген қалтырап тоңуы мен жан-дүниесінде қызып ойнаған қаны көтерілген жануар ышқына сілкініп, ноқталы басын сілке жүлжірғанда, аудың капрон арқаны сағалдырығынан үзіліп кеткен-ді.

Тік секіргенде сырық бойлы, құрық мойынды жануар төбе қанша биік болса да басын соғып алған. Бірақ оны елеуге мұршасы келмеген, есікке қарай оқша атылған. Мойнын бір жағына бұра келіп, есіктей кеудемен кеп ағаш қақпаны соққанда, қақша қақырап түсті де, нар бура иен далаға қарай құйындай ұшып жөнелді.

Үндемес Ескендір үйден шыға ұмтылды. Кеш еді бірақ... Таң сүлесі білінейін деген екен. Көйлекшең-дамбалшаң атып шыққан ақсақал ай жарығында жерге бір тү-

кірді де, қалтырап бара жатқан соң үйге еріксіз енген. Ыстық төсектен құтырған адамдай аязды аулаға жанұшырып барып келген шал қайтып көз ілген жоқ. Қара бура болса басы ауған жаққа қаңғып кеткен. Қайда барар дейсің? Қайтып келер өзі-ақ. Ингені өлгелі қиын болды. Екінші жыл жалғыз.

Қара бура содан қаңғудайын қаңғыды ғой. Қаңғыбас. Деген дөлқұлы... Қаратоғайдың жазық даласын қуалай желіп, Ертістің құмды жарына барып жантақ та жеді. Тау бауырындағы қайрақты қыраттарға шығып, мұз қатқан мүйіз табанын қайрап, суық табан болып, қараған басымен күнелтіп, тағыдай қарды қауып, қанжырдай қатып жарады. Көзінен от шашып, аузынан жын қақырып, табанымен қар боратқан.

Құлазыған суық өлке — дала. Жүйе-жүйесі босап, қан тамыры лып-лып соғып, құмарлығы қозып, інген іздеген ерке — бура... Ертістің көк мұзын кесіп өте алмай, Бүйрек пен Марқаның елсіз жерін егін-тегін аралап, Бөкенбай арқылы асып, Қаратоғайдың далиған даласын қайта кесіп, өз жаратылысынан жан мен тән азабын басар ұрғашы атаулыны, тым болмаса өзіндей бір есалаңды кездестіріп, бірін-бірі аяусыз шайнасып, құмардан шыға алмай, қанына қарайып келе жатқанда мына бір сорлылар кездесті. Осылардың әуселесін көру керек. Басқа ешқайда бұрылмайды. Барлық пәле екі аяқтылардан. Басқа ноқта, санға шідер, аяққа тұсау салатындар бұлар... Мұның сыңарын жоқ қылып жіберген де осы пәлелердің ісі. Басқаша болуы мүмкін емес. Ол мына екі аяқты, екі қолдыларды күтуде. Қанша шыдар екен. Шыдасып көрсін. Шыдаудың да шегі бар. Шыңылтыр күнде шындаса шыдасып байқассын. Егеске — егес. Өзектіге өзінікі қайғы дегендей, бура жай қозғалып, ақырып алып, орнынан көтеріле берді...

Бағана қара бура шөккеннен кейін-ақ, әркім әртүрлі ой айтқан, әркім әртүрлі сөзге келіп, ортақ шешімге тоқтай алмаған. Ешкім де тиянақты пікір білдірмеді. Осы кезде:

— Кімде қант бар?— деген нәзік дауыс естілген. Бәрі бұрыла қараған.— Қант керек. Бұл бура, менің бурам. Қант беріңіздерші?— Терезе «көзінен» нәркес жанарымен қара бураны алғаш көрген қыз екен.

— Қайдағы сенікі?.. Сен кімсің, өзің?..— деп қалды біреулер.

— Мен, Ескендір қарттың немересімін. Бесінші клас-

қа дейін сіздердің ауылда оқыған едім. Бура бота кезінде іңген екеуіне мен жем беріп асырап едім,— дей берген қыз сөзін:

— Сен — Ұлбосынсың ғой,— деп, жүргізушімен сөзге келісіп қалған қызба жігіт бөліп жіберді.

— Тыныш тұр, жүгірмек! Бұрын танысаң қайда қалдың,— деді ақ кимешекті кемпір зілсіз сөйлеп:— қызым, менде бар. Бірақ оны қайтесің, оған мына дию алданбайды ғой,— деп, қос уыс қант алып берді.

— Апа, үш-төрт жыл өтіп кетсе де тануға тиіс... Басыңыздағы ақ кимешегіңізді беріңізші, бұл мал ақ түсті сүйеді,— деді Ұлбосын.— Ол мені таниды.

— Қой, қарағым, мерт боласың!..— деп кемпір келісім бермеді.

— Ұлбосын, ол атышулы патшағар!.. Сен ешқайда шықпайсың, жібермейміз!..— деп, еркектер үзілді-кесілді қарсы болды. Сонда да қыз жүргізуші отыратын орынға өтіп, шофер есігінің терезесін ашып, қолымен қантты ұсына дауыстап шақыра бастады.

— «Меңсіз Қара!..», «Меңсіз Қара!..»— деген еміс-еміс таныс дауыс пен өзіне таныс шақыру үні бура құлағына келгендей елең ете түскен. Орнынан сілкініп енді тұрған қара бура «Меңсіз Қара!.. Меңсіз Қара!.. Ал, ал, ала ғой, Меңсіз Қара, ал-ал, ала ғой!..» деген нәзік үннің құлағына жағып бара жатқанын сезді. Осы бір тау бұлағының сыңғырлаған нәзік дауысын бұрын да көп естіген. Кейіннен мәңгіге жоғалтып алды да, ғұмыр бойы сағынып жүрді. Енді міне сол бір үн құлағына шалынып, сылдырлай шығып, өн бойынан өзгеше бір сезімді толқын тудырып барады. Бойындағы бұған қояншық жындары қан тамырларына тараған мына бір тәтті удан нәр алып, қойдай жуасып сала берді. Бура еріксіз нәзік үн мен таныс дауыс, таныс сөздерге елігіп, көз алды тұманытып, өзінің қайда тұрғанын ұмытып, төрт аяғын тең баса алмай сенделіп, көз алдына қайдағы бір күндері оралып, өткен жастық шағы қимастықпен бплей жөнелді. Жануар да болса белгісіз бір ессіз толқын ырғағына көнген. Нәпсінің есіріктігіне бой алдырған жануардың аядай ғана қап-қара жанарының аударылған ағы қанға толып тұрса да, қара жердің бетін жапқан ақ қар мен әйнектің ар жағынан жәудіреген ақ шылауышты бүрккенген қыз көңіл құмарын жаулап, өзі ғана белгісіз бір құпия сезіммен сезінген, балғын бота кезінде аппақ елес боп миына сіңген сәуле жарқ етіп оралған еді. Қазір сол бір елес сәулесіндей есеңгірет-

кен қыздың құдіретті мүсіні мен нәзік үні жүйе-жүйесін босатып, әлдебір ғажайып әлемге қарай еліте ертіп, ақ көйлекті қыз артынан қалмай ере беретін бота шағы бойын билеп, өз тұңғығына тартып ала жөнелген.. Қара бура бәріне де көнуге даяр.. Көнген де.

Ұлбосынның созған алақанына мойнын иген бура та-науынан буы бұрқырай жұп-жұмсақ ернін тигізе бір тал кесек қантты ептілікпен іліп алды. Қолы бураның бұрқы-раған буы мен ақ көбігіне көміліп, жынға жеңі былғанса да жиіркенген жоқ. Таниды деген сезікті сеніммен ұсын-ған қолын қыз қобалжыса да жүрек тоқтатып, өзін сабыр-мен салқын ұстап, еріксіз созған-ды. Ал, өзгелер бураның буы бұрқыраған тұмсығына қыз қолын тигізген мезетте бәрі де бітті, сорлы қызды қулықпен тұрған хайуан қолы-нан шайнай тістеп, автобустың есік-терезесін сындыра іштен жұлып алады деп күткен. Кейбіреуісі үрейден көз-дері атыздай болып, кейбіреуісі сұмдық сорақы көрініс-тен жүректері тоқтап қалғандай толқып, көздерін тас жұ-мыш — әйтеуір адам айтқысыз күйді бәрі де бастап кеш-кен. Қыз жаңа ғана шабынған қара дүлейге қолымен қант беріп, екі уыстай қантты жолдың сол жақ қапталына, тас жолдың арғы бетіне қарай көрсете шашып жіберді. Қара бураның көзі қарауытып, тіліне тәтті дәм үйіріліп, солай қарай баяу қозғалды. Әлдеқандай жағдай болар ма деген-дей таңырқаған қалпы үнсіз қалған басқалар. Үн шыға-руға қорқатындай.

Бура таяқ тастам ұзасымен Ұлбосын жүргізуші жігіт-ті шақырып, орнын босатты. Жүргізуші қыз алдында на-мысқа тыртысып, сыр алдырғанын сездіргісі - келмеген. Бура жаққа қайта-қайта жанарын тіге, қолдары қалтырай кілтті бұрады. Автобус тез от алды.. Тәтті дәм мен бойы-на удай тараған тәтті бір толқынға елтіген қара бура маң-қия қарап, жасаураған жанарын Әудие тауының биігін-дегі бұлаңдаған белгісіз елес бейнесіне қадап, көз нұрын сатқан... Ол қала берді де, автобус жылдам қозғалып, қат-ты жүріп кетті. Енді тек жанармай жетсін! Ауыл қашық емес. Жол жүзі жып-жылмағай, бесінге ауған күн нұры-мен жалтырап жатыр. Тас жол тайғанақ.

3

Іңірде ауылға бура тағы келді... Ұлбосын да, Ескендір де ішіп отырған асын тастай сыртқа ұмтылған. Түн тері-сінен ызғырықтап, түкірік жерге түспей тұр екен. Ай жа-

рық. Маңай бозамық. Ауыл азан-қазан. Бөрінің артындай шулаған ит біткен бураның соңына түсіп алса керек. Қыз бен қарт ит шулаған жаққа қарай жүгірді. Шал қолына қатқан құрықты іле салған. Қораны айнала бере тапырақтап келе жатқан алышты көріп, екеуі де тоқтай қалған. Қыз:— «Меңсіз Қара!.. Меңсіз Қара!..»— деп, қарт: «Ай-ха-хай!»— деп ақыра ұмтылды.— Кел бері Қара Бура, ай-ха-хай, кел деймін!..»

Артынан өрген бір қора итке пысқырып та қарамай келе жатқан қара бура қалт тоқтады. Иттер алды-артын орап улап-шулап кетті. Өзінің иесі, атасының ақ тонын жамылған қызды, өз қорасы мен ауланы енді аңғарғандай, тағы да анау құрық көтергендер қысастық жасайды ғой дегендей, екі ұмтылған райынан қайтып жалт берді. Зор үнімен ышқына бақырып, аузын иттерге арандай ашып, басын төмен сала жынын шашып, тайраңдап жөнелді. Тайраңдап бара жатып құмалағын шашты.

Қарт пен қыз болса аңырайып қалды да, үн-түнсіз жылы үйге енді. Екеуінің ойында қайырылта алмаған өкініш сезімі мен ауылдағылардың бура туралы ескере айтқан қауіп бас көтерген... Бірақ өзара тіс жарған жоқ. Бура бұрылмай кетті.

Бұрқылдаған қара бура қаңтарда қайырылмастай қатуланар, ақпанда айықпастай ашуланар дүлей сезіммен айдалаға тартты.

4

Ашқұрсақтау жануар табанына тоң қатқалы құсалықпен қатайып, томырықтанып алған. Ішкі жандүниесі алақұйын сезім құшағына сұғанақтана еніп, елсіз-күнсіз жапанда жалғыздықты жолдас қылып, көлеңке қуып, біржолата қатыгезденіп кетті. Көзге іліккен, табанға түскен атаулы аяу күтпес. Табанымен тарпып, кеудесімен басып, ежігейдей езіп тастайтыны кәміл.

Айдалада азан-қазан боздап алып сау желеді жануар. Жылдар бойы ішіне сыймай, еркін әлемге аяғы жетпей, матау мен тұсаудан тірсегі қатқаннан құтыла алмай жүрген ол осы бір аязды күндерде барын ақтарып алғысы келгендей азынайды. Дүниені басына көтере боздаған дауысына дәл биылғы ақпанның күн мен ай сәулесінен жалт-жұлт ете жүз арбап, көз ұялтатын ақзу қары мен қар астында тыншығып, аяздан қорынып жатқан тоң жері ғана құлақ түреді. Олар да тілсіз. Жауап берер жәйі жоқ.

Іштегі қыл қыбырынан құтылған қыран құстай бауырынан жарап, бұлаң қаққан бура ай сәулесінде түгін тұтқан қыраудан қылаңытып, Түйеқұлағанға қарай тартты. Жылан ирек өзен бойын қуалай өскен шілік басын шалып, жас шіліктің ашқылтым келген қалың бүрлі басын пышақтай өткір азуымен бір-бір-ақ тартып оттап келеді. Тайраңдаған төрт аяғы дамылдағандай. Түн ортасы ауып кеткен кез. Ай да түстікке ойысқан. Жұлдыздар ғана орнында. Оларға жердегінің шамасы жетпейді. Жұлдыздар жік-жігімен жеке.

Кешікпей қара бура жынын шақырған бақсыдай қайта қозғалды. Өзі бұрын аяқ баспаған өңірге бет алған. Бейтаныс өңірге бас тіккен сыңайлы. Жаңа әзірде бойын шала бастаған түнгі қатты суықтан құтылғысы келгендей, атты адамның адымын аштырмас зор екпінге түсіп, ұлы денесі қарсы соққан ызғырықты желді елемей, қайта қыздырына заулаған. Қақ маңдайда қақтаған күмістей ай қалқып, әлденеге тартып, тұла бойын қызулы толқын билей бастады. Тәрізі — жастық шағы сол бір толқынмен ақиланған көз алдына толқып өтіп-толқып өтіп оралған.

Іңірде қарсы жолыққан ақшыл елес қазір де пайда болған-ды. Қасында құрықты иесі бар. Бірақ құрықты иесі тез ғайып болды да, қарсы алдында жарқыраған ай астында ақшыл елес көлбең қағады. Ай мен ақ қардың арасын жалғастырған ақшыл елес... сұңрақ бойлы... сымбатты... Қалыптан шыққандай сұлу сұлба аспаннан жерге құйылған ай сәулесінде ағараңдап кетпей қойды. Ай сәулесіне шомылған сайын айқындалған. Әр-беріден соң қара бураның алапат жүрісі баяулап, бірқалыпты арнаға түсті.

Ақшыл сұлба ақ көйлекті қызға айналған... Бұл — аяғын апыл-тапыл басқан бота екен. Әлгі қыз жұп-жұмсақ алақандарымен мұның биязы барқыттай ерніне әлдебір тәттіні тигізіп, аузына тоғытып, ернін сипалайды. Нәзік саусақтарымен тақыр жүнін тарап, жіп-жіңішке мойнына оралады. Әжесінен кіп-кішкентай алақандарымен қасиды. Тағы тәтті береді. Сәлден кейін бұл енесінің бауырына барып, сүліктей қадалады. Жаңа ғана тәтті дәмін татқан таңдайына қышқылтым қою сүт құйылады. Оның жөні бөлек бірақ... Кейде оны көп жұтып қойса, көкірегі кілкіп шыға келеді. Сосын ештеңеге зауқы соқпай сандалып қалатыны тағы бар. Содан сақтанады бұл. Мезгіл-мезгіл ене бауырына оралатыны да сол себепті.

Құла түзде қоңырлатып келе жатқан ойсықара тұқымы үзік-үзік өмір бедерін бағамдаған. Өткендегі қант-

пен алдап кеткен жанды қазір сол бір кішкене қызға балап, ал іңірде жолыққанды да санасыз сезіммен шамалап келе жатты... Ол ұзақ жүрген. Ай аунап жамбасқа іліккен. Шығыс қызғылт шуаққа шомыла бастады. Әп-сәтте таулардың қарлы шыңдары қызылға малып алғандай арайлана қалған. Енді қара бура да тауға қарай қиғаштай салды. Қызғылт түсті көріп, бойындағы ыстық қаны көтеріліп, құлазып жатқан өлкеде құлдыраңдап аға жөнелді.

Нәпсі сезімі билеп келе жатқан бейшара бар дауысымен боздап қояды. Биылғыдай зар күйіне келмеген шығар бура. Бұл да болса тағдырдың қысасы да...

5

Қар бетінде шұғыла ойнап, суық сәуле жүгіріп, күн келісті-ақ көтерілген уақта бие беліне салмақ салған шал ауылдан ұзап, іргеден қиыр-шиыр із кесіп, бетті түстікке бұрды. Күректей табанның анда-санда ашулы сермесінен анадайға ұшып кеткен табақтай қар кесегін көзімен шалған. Бүгінгі түн бура өзіне бейтаныс өңірге бет түзгенін байқады. Түнде де тек жүрмей, аяқты алыстан сермепті. Төрт-бес түйір құмалағы көш құлап жерде шашылып жатыр. Жануар жанын салса керек жапанда.

Бедеу бие шамалы жүрістен соң тоғынан арыла бастады. Келе-келе жүрісі де ширады. Дене қызып, тақыр қолтық пен тулақ терлік жіпсіген. Маңай мұз. Иесі үнсіз. Ердің алдына ілген ауыр қосауыз ғана қасқа тиіп, сарт-сұрт қағады. Киіз қаптаған үзеңгі де сылдырамайды. Тыныштықтың қатты шамына тиіп келе жатқан мылтық қана. Үңірейген қос оқпаны болмаса, ол да жалғыз... Ол да үнсіз төрде ілулі тұрғалы қашан? Бүгін аяқ астынан өзегіне оқ жүгіріп, қолға алынған еді.

Шалдың ештеңемен шаруасы жоқтай. Тұнжыраған жүзі қап-қара болып күлбеттеніп алған. Салбыраған оң қолымен жез таңдай қамшысының ұшын ғана батырады. Бие бейшара түлкі шоқырақпен келеді. Одан өзі де танар емес.

Қара құлақшынын мильқтата киген шал да маңайға көз салар емес. Бұта басында бүріскен суықторғайдай мойнын ішіне тығып алған. Биенің басынан көз айырар түрі жоқ. Әлде суықтан қорғанған, әлде көзге шағылған қардан жасқанған — түсініксіз. Төмеңкі. Ауа таза. Маңай мөлдір. Онымен де ісі жоқ. Санасы сайда, ойы ойда дейтін. Өзімшіл ой меңдеген.

Әрі-беріден кейін Түйеқұлағанның төменгі сағасындағы бура басын шалған шілікті сайға ілікті. Күн түске тырмысқан. Шіл шиырлағандай шілік ішінде қалың қарды қалай болса да қиналмай шарлаған табақтай із көрер көзге қораш-ақ. Биіктігі бір құлаш омбы ойран-топан. Шілік басы бураның тісімен оталған. Теп-тегіс. Сау жер жоқ.

Мұны көргенде қарттың көзіне іркіліп жас келді. Жүрегі қан жылады. Осылай боларын біліп еді-ау!.. Өмірінде аяқ баспаймын деп ант су ішкен-ді. Ант су ішу артық екен. Сөзінде тұратын да ма еді. Қайтер еді? Немересі Ұлбосын болмағанда. Немере қызы. Олай өзі де отыра алмас еді ғой. Бәрібір бура жанын қоймаған болар еді. Өкіне алмайсың. Ер үш баспаймын деген жерін — үш басқан заман: еркің билемес, еркіңді билер.

Ескендірді еркінен тыс ойлар еріксіз алып кетті... Әйтеуір шілік ішінен ізді шала-пұла қуалай жалтаңға шыққан. Бие басын босатпай қамшымен тартып жіберген. Тағы да түлкі шоқырақ. Ой деген өз-өзінен шайқалған майдай орала берді. Алыстан орағытқан ойлар. Оралсаң — орал дегендей құныса түскен қарт та.

Осы жерде — Түйеқұлағанның төменгі сағасында Еңсе байдың ауылы жазға салым отырған уақ еді... Кәмпескенің кезі. Еңсе байдың өңкей сары үлектерін әртелге өткізіп, мүлкін хаттап-шоттап алып, үй-ішін итжеккенге айдатып, өзін атып тастамақ өкімет... Үкімет — Есекең — Ескендір. Ескендір жолдас! Бұл — бүкпесіз шындық. Оның айтқаны — айтқан. Ар жағы ашық.

Мүлкінен бір қабатын ғана алдырып, екі әйелі, оннан астам ел ішіне аға-апа, іні-қарындас болып қалған балашағалары бар шар шаңырақ төрт арбамен енді жолға шығамыз деген сәтте он жетідегі ерке Ақнәр Ескендірдің хром етікті аяғына жығылды. Жұрт сілтідей тынған. Сыбыс та, сыбдыр да жоқ. Кенет Ақнәрдің құлын дауысы:

— Ағатай, құлың боп өтейін! Кәрі әкемді атқызбашы! Түк жазығы жоқ қой, жазығы!.. Қытайға өтем деген емес. Ол өз жерін тастамайтын адам. Мынау жұрттан сұрашы! — деп шырқырады. — Тастамайды ол. Ағаларым-ау, — деп, арба үстіндегілерге көз тастаған. Ағалары намыстан жерге кірердей оқты көздерін бір-бір атып, теріс бұрылып кетті. Әлде намыс, әлде жиіркеніс. — Бірдеме айтсаңдаршы, ағатайларым! О, дүние-ай, еш жазығы жоқ еді ғой, жазығы!.. — дауысын соза түсті қыз.

Қарақат көздері жәудіреп:

— Ескендір ағатай, мен сөнің қатының болайын, әлі

әйелің жоқ қой. Екі дүниеде, разымын. Тек, әкемді атқыз-башы, әкемді! — деді қатқыл бір дауыспен ешкім күтпеген сөз айтып.

Арба жанындағы Ақнәрдің ағалары іштен тынып, бет әлпеттері өрт сөндіргендей түтеп кетті. Көздерімен жер шұқып, бастарын төмен иген. Өз ойларымен, өз бойларын билеген сезіммен іштей арпалыса үнсіз қалды. Кенет арба қасында қолы байлаулы тұрған әкесі шөке түсіп отырып қалды.

— Әке, әке! Не болды сізге?! — деп, бес ұлы жиналысып кетті де, кішкентайлар шу ете қалысып, «өлгенде сүйегіміз — тәңірінікі, тіріде жанымыз — жарымыздікі» деп айырылмаған бәйбішесі мен жас тоқалы көріске басты. Сол-ақ екен қалың көпшілік те қозғалақтап, ах ұрып, үздік-создық күңіренісе жөнелген.

Бұдан әрі Ескендір де шыдай алмаған. Шабармандарға тарт дескен. Ақнәрді әлде бір қауіппен жеке арбаға отырғызған бұл.

Ескендір қолынан келгенін істеді Ақнәр үшін. Бай әкесі Сібірге сапар шөккен... Күз келіп, қыс түскен. Баяғы бесінші ауыл Түйеқұлағанның тап желкесіне «Калинин» артелі болып ұйымдастырылды. Өңі түгілі түсінде елес бермеген Ақнәрмен Ескендір бас құраған. Бірақ... Ақнәрді әкесін ақтаумен де, ақ отау көтерумен де бақытты ете алған жоқ ол. Алтайы түлкідей ажарлы қыз шөлмектей тез солды, ескі шүберектей тез оңды. Өзін өзі іштей мүжіген ой жеді... Тірі жанмен тіл қатыспайды. Айтқан әңгімеге құлықсыз. Ескендір екеуінің арасына сызат түскен адамдар секілді. Бір-біріне ерлі-зайыштыдай емес — салқын... Әңгімелері де жараспайды. Біріне бірі қарамайды, суық... Кейінгі кезде ләм-мим деуді де көпсініскен.

Алғаш қосақталған күндердің өзінде артельдің қарбалас қамынап қолы тимей, күндіз үйге басын әрең сұғатын Ескендір келе-келе зорласаң да келмейтін болды. Түнде ғана төсекте табысатын... Бірақ Ақнәр түрпідей жиырылып, тұла бойы жылы қоржын тамның ішінде қарадай қалтырап, тітіреп тоңып қарсы алатын. Осы күй күннен күнге күшейе түскен. Ыстық сезім салқын тартып, жат бір жәйді жақын тұтқан... Ер адамдағы тән қызуын, жылусыз, жалынсыз әйел затының жан азабы басып, екеуара егес сезім билегендей болып, ақыры бар азаптан арылғысы келгендей теріс қарап алысушы еді. Соңғы күндері суық сезім мұз боп қатқандай, екеуі де екі жерде жататын жайға жеткен. Ақнәр қол-аяғын бауырына жинап ағаш

төсектің үстінде, Ескендір құрым киіз төселген қақ төрде жатады. Жақ ашыспайды.

Ақнәрдің не ойлағанын қайдам? Өз ішінде. Өз еркінде. Ескендірдің істер лажы жоқ. Тағдырға шыдап баққан. Өз қолымен істеді бәрін. Өз қолын өзі кесер ме. Ақнәрде несі бар еді? Айдатып жібергені артық еді әкесімен. Екеуі қосылғалы, дүйім елге жек көрінішті болғалы — көрген күндері күн емес, су қараңғы түн дерлік. Ақнәрдің қара көзін мұң тұтып, бетінің ұшынан қызыл сөнгелі қашан? Үйішімен аудан орталығында қоштасқанда-ақ мұны суынып қарсы алған. Еркімен босағасынан өзі аттаса да, жүрегі жылымас мұз боп қатқан. Бұл еріте алмады. Ерімес те... Ескендір оны, ол мұны түсіне алмас. Түсіну де мүмкін емес қой. Өткен өмір — көшкен көңіл.

...Алыстағы ауданнан Ескендір сол түні ат үстінде мұздап кеп, қатты жаурап, жылы оранып жатып қалды. Содан күн көтеріле бір-ақ тұрған. Тұра сала тез киініп, сыртқа шықты. Қарашаның суық күні шағырмақтана қалыпты. Маңдай алдында құлама қия жартас Түйеқұлаған жақты буалдыр мұнар тұтқан екен... Сайдан көтерілген шамасы. Үйге кіріп Ақнәрді күтті. Үй қарашаның өлі арасындағы суықтан ба, пеш жақпағаннан ба — суып кетіпті. Күнде ертемен шай қайнап тұратын үйде ерекше бір салқын леп жүзді жалайды. Екі бөлмелі үй іші жып-жинақы болса да, Ескендірдің көңіліне күпті сезім тудырып-ды.

Далаға шығып, көршілерден сұрастырды. Ешкім таң атқалы көрмепті. Артельге қоғамдастырылған соқа-саймандар тұратын ауыл шетіндегі үйге барып қайтты. Ол жердегілерге тапсырма беріп, Еңсе байдың көп түйесін кезекпен бағып жүрген жігіттердің бірінен ойсылқара жәйін сұрап білген. Үйге қайтып келген бетте аузына атқалақтай тығылған жүрегін баса алмай, басына талай ойлар келіп, үрей мен қорқыныштан қашып, осыдан екі күн бұрын жауған ұлпа қардан із кеспек боп, есіктің көзінен ұзай түскен. Шет жаққа салынған өз үйінен көп шығандамай-ақ мәсімөн басқан жалғыз ізге түскен. Көзі түскен сәтте көңілі суып сала берді... Япыр-ай! Шынымен түннің бір уағында кеткені ме? Ерте түскен іздің бетіне жұқа қыламық қатып үлгеріпті-ау?! Енді қайтті?! Хабар берсе ме екен? Ел не дейді? Елсіз-күнсіз жақта несі бар? Аяғында қыстық көн де емес, жұқа елтірі мәсі. Жо-жо-жоқ. Жамандыққа қимайды. Олай болуға мүмкін емес. Мұны аямаса да, өзін өлімге қиса да, құрсағындағы балапанын

күнә қып мойнына артпас! Қанша десе де о дүниеге қарыздар аттанбас! О, құдай! Сенің барлығыңа бүгінгі күнге дейін күмән тудырып келсем — ашынғандықтан, азаптан, енді қалған ғұмырымда сол күнәмді жуып өтейін, жамандығыңды аулақ қыл! Өзің өз болсаң — пәледен сақта. Көрмеген сәбіімнің атынан жалбарынам!.. Осындай бір оттай ыстық ойлар өртеп, Түйеқұлағанға қарай Ескендір еңіреп жылап, бойын билеген қорқыныштан есін жия алмай, ұшып-жығылып келе жатты.

Жүгірген бойы жазық бетінен кенет тік құлаған қия құз жартас Түйеқұлағанға жеткенін бір-ақ білді. Тай шаптырым жердегі терең тұйықтан басталатын табиғаттың бөлек бітімі — Түйеқұлаған тып-тыныш. Жүз елу-екі жүз құлаш төменде алып жалама жартас түбінен жылап аққан сансыз бастаулы кең сай алпыс шақырымнан астам жатқан Қаратоғайдағы бірінші ауылға дейін созылып барып, жазыққа ұласатын. Есі шығып жеткен Ескендірдің көзіне алғашында түк те көрінген жоқ. Шынында да тұйық құздың етегі тұманға бөккен ақ мұнар еді. Жас парлаған көзін сүртіп, дұрыстап қайта қарады қадала. Төмен тұнған ақ тұман. Қалың. Ештеме айырып болар емес. Із текшеде таусылған. Қайтқан із жоқ. Бар зұлмат қайғы қара көрпесін Ескендірге жаба салған осы арада. Қарғығысы келген артынан. Қарғи алмады, тәуекелі жетпеді. Басқа ой жетеледі: есуас ой — аяғы сынып аман қалған шығар... аппақ бу ғой... Бу тұманы түйені түгімен, биені бүгімен жұтатынын білмейді ол.

Ұзына бойы бір шақырымдай жартас төбесін жиектей жүгірді. Төмен қарай жартас жылға-жылға жоталы қабырғаға айналып кететін. Сайға құлайтын өзекпен кей жерде жығыла домалап, кей жерде оңбай құлап етектегі ақ тұман ішіне кірді. Сайды өрлей жүгірді. Кішкене бұтақтардан көтерілген бу пердесі сұлу-ақ. Жүзін жібектей сипайтын тәрізді. Бетіндегі қары еріп жатқан жылы саздың шылқылдап жатқан суы етігінен шашырап, тізесі мен санын сулағанда ғана денеге тиген суықтан бойын бірден жиып алды. Құр жүгірісті қойып, орқаш-орқаш қабырға жартастың етегін ала Ақнәрді іздеуге көшкен. Кешікпей бар шындықтың басынан шығып, бар сұмдықтың үстінен түсті... Тіл-аузы байланып, жерде жатқан жандарға қаранып, арлы-берлі ақ будың ішінде жүре берді. Екеуі де бір-бірінен алыс жатқан жоқ. Әлдебір аппақ қарлы алаңқайға түсіпті. Айналасы киіз үйдің орнындай жерде қан дағы шашырамаған жер қалмапты. Бейшара, Ақнәр қар-

нын күз басынан құлап келе жатқанда сойдиган союу тас-тардың бірі ілсе керек, нәрестені ақтарып түсіріпті!. Баланың жолдасы әйел мен баланың ортасында қалыпты да, алты-жеті айлық апақ ұл жатырдан ақтарылған қалпында бір жеріне сызат түспей жатыр. Қайран Ақнәр, соншама биіктен құлап, томшиған қарны жарылып, бар қаны қотарыла ақтарылып жатса да, көпке дейін жан тәсілім ете алмай, бір орнында ұршықша иіріле аунай жанталасыпты... Қайран, нағыз ер туар ару-ай! Ару Ақнәр!

Апақ буалдыр тұман ішінде қайғыға жалғыз мойынұсынып, жындануға шақ қалып, елес-елес есімен өз көйлегіне сәбиді орап, мойнынан алдына қарай асып, әйелдің ішін түгендеп тағып, жонына сала арқалап, кеш үйіріле ауылға әрең жетіп жығылған Ескендір... Соры солай қайнаған! Содан бері үнсіздікті серік еткен.

Қазір де үнсіз ой өзегін өртеп келе жатқан. Ұзақ жол. Із таусылар емес. Күн бесінге таяған. Бұл нәр сызған жоқ. Қалтасын қағып еді, қолына қара қоқым ілікті. Тым құрыса ауызға салып ермек қылар құрт алмапты. Немересі Ұлбосын... немересі дейді-ау, інісінің қызы ғой, ол қайдан білсін? Жолға шығып бара жатқанда, Ұлбосын: «Ата, ата!.. Ата көрме!.. Тек жасқап жібер. Өзі-ақ ауылға қайтып келеді...»— деп қалған. Қара бураны атып тастаймын деген мұнда да ой жоқ еді. Әйтеуір, мылтықты белгісіз қорқыныш алдырған. Мылтық демекші... елуінші жылдардың соңын ала түйе мен жылқыға жаудай тиіп, әлдебір жоғарыдан келгендер екі мыңдай жануарды пышаққа іліктірместен мылтықпен атып, атылған түйелерді Алтайдың қызыл қарағайынан ойылған үлкен итшаналарға екіден артып, атандармен ауданға тартқызып, ойына келген сорақылықты бір істегендері бар. Сонда ғой мылтықтың жай күнде де керемет қызметке асқаны... Қазір төрде тот басып ілулі тұрғандары... Ол да бір заман екен.

Жалт еткен ойды тез ұмытқысы, өзі де бір сергіп қалғысы келіп, биеге қамшыны басып жіберді. Сол-ақ екен ол да заулап жөнелген. Бетінен ұрған аяз қарыды. Ақ қар бетінде қара бураның ізі баттып-баттып жатыр. Қар жұтқан жазық. Ер қасына қосауыз ғана тарс-тұрс соғылады.

6

Қосауыз қара мылтықтың дүм түбін бекіткен темірдің ер қасына шақ-шақ тиген дауысынан мазасы кеткен шал

тілсіз суық қаруды кеудесіне қарата асынып алды. Маңай ақкіреуке. Мұздай ауа бой ширатады. Ой да, сезім де сергек. Жол қысқарту, суық сезінбеу үшін ой қу, сезім сау дейтіндей табиғат. Шал мылтықты кеудесін көріктей көтере тыныстап қойды. Сақал-мұртқа қатқан сүңгі аузы-мұрнынан шыққан мол демге сәл-пәл жібіген. Қара мылтық қаралы ой қозғаған.

...59-дың ақпаны да ашулы келіп еді-ау!.. Нар бура Ақбастың аузынан ақ көбік ағып, бауырынан жараған. Желкілдеп жер сызатын шудасы сауыс-сауыс сары мұздан білеу-білеу мүйізденіп, Ақжалдың алып даласын елу шақты келесімен тастап, Ертістің қопа қамысын паналап, көз көрмеске қашып еді. Келеге түсіп, құмары қозатын бура болғалы өзіндей он сан келелі ойсылқара қалыңынан жырақтап кететіні — қашанғы әдеті. Қазір буыршы мен бураның ішінде орасан зоры да, келесіне тірі жан атаулыны жуытпайтын сойқандысы да өзі. Жасы да тоғызға енді толған. Нағыз буырқанған толғақты кезі. Аңылжыған аптапта маңқиған маңғаз болса, ақырған ақпанда аң сезімі оянып, келесін жан аяғы баспас жапанға қуып, күндіз-түні кірпік ілмей қарауылдайтын ақ бас қара бура. Ақбас атанып жүргені де сол — басынан басқа жері қара-қоңыр түк. Кесек қауын басы ғана ақшулан. Қара көздері шоқтай, жанар аясы алақандай кең.

Ақпан туа, ай шөміштей иіле Ақбас жылдағы әніне басып, бір-ақ түнде безіп кеткен. Ескендір мұртының астынан мырс еткен... Көшікпей-ақ басқа буралар да жын түкіріп, келе-келеге түсе бастады да. Шыдамай шарпысып қалған буыршындар бұрқылы көбейген уақ.

Ойда жоқта он шақты аттылы сау ете түсті. Қос басы қыбырлап қалысқан. Қауқылдасқан ауыл жігіттері мен сыздаңқыраған аудандық азамат. Бәрінің бас-басында оқшантайы мығым мылтық. Ұңғысы терең ескі қосауыздар да бар. Келген бойда азын-аулақ аман-саулықтан соң ерге қонып, Ескендірдің сөзін құлаққа қыстырмастан жақын жатқан келеге қарай қозғалды. Ескендір шаңырағы шағын, шаншылған ұзын уығының басы қарға көмілген қосқа лып беріп кіріп кетіп, көп айланбай қайырылмалы қосауызбен шықты. Асыққан оның қамшысының өрімі тапталып қалған қар бетімен жыланша сумаң қағып, мама ағашта байлаулы тұрған жарау атқа тез жетті.

Төдірек шаңытқан аяз. Тал түстегі күн құлақтанған. Ақпан аязды боларын сездіретін осы айқұлақ әлсіз нұр-

ланып, жарты шеңбер сызып тұр. Әшекейлеген кемер белбеу тектес.

Қосқа жақын жатқан кәрі бура Сарышудың келесі болатын. Салмақты Сарышу салтаттылар дүбіріне шұнақ құлағын салып, айбат білдіріп, оқшаулана бөлініп көлденеңдеп тұрды. Бөгде адамдарға көздері шекелей шатынап, бұта шайнар азуларын ақ көбік арасында қайраса да, әлі де сабырмен бойын салған. Ақбастай емес, Сарышу сүлей еді. Орынсыз ойқастап шабынбайтын, шабынса да шаппайтын: дөңайбат сесі ғана.

Түйеші Ескендір атқа қонғанша, иіріле тоқтаған салтаттылар ішінен суырыла шыққан ауылдың жас жігіті қолындағы қосауызбен кәрі бура Сарышуды көздей басып-басып қалды. Сарышу ащы дауыспен бір бақырып қалып, өзінің ауыр денесін ұстай алмай, жас ботадай тірсектері дірілдеп шөгө берген. Ескендір астындағы атына қамшыны көміп-көміп жіберіп, өңінен қан-сөл қаша сұрланып, сирағын сермеп жатқан Сарышудың қасына қалай жеткенін аңғарған жоқ. Атынан секіріп түскен бойда үн-түнсіз иегі ғана қалшылдап көп, тонының алдын ағыта, беліндегі ақ мүйіз сапты кездікті қынынан суырған. Ол кәрі бураның күре тамыры тұсынан, сағағының астынан қол сиярдай тесік тесіп жатқанда, басқалар да бүйірден жеткен.

— Есеке, мұныңыз міне, дұрыс. Алғашқы құрбандықты өзіңіз қандадыңыз,— деп, түйешілердің бригадирі сөйлей келді.— Өкімет айтқан екен, көнген жөн. Олар біледі. Ақылға келгенің жақсы болды...

— Әй, не былшылдап тұрсың, Есқазы?! Кімге ақыл үйретпексің сен? Өз ақылың — өзіңе,— деп Ескендір атып тұрған. Қолындағы кездік ұшынан ақ қарға қан тамшылайды.

— Тағы өз әніңе бастың ба?— Есқазы ат үстінен қамшы сабын тізесіне тірей шірене қалды.— Айдалып келгенің аз ба саған... Түйе мен жылқы деп жүрген сенен басқа да жұрт бар. Суыққа қатып жүрген оларды да ойлау керек.

Қаны басына шауып тұрған Ескендір әлі де өзін сабырмен ұстап:

— Олар үшін жаның ауырмай-ақ қойсын. Мал үшін атам қазақ жанын жалдай алады. Сенікі белгілі байбалам ғой...— дей бергенінде, ауданнан келген уәкіл араласты.

— Ескендір жолдас, байбалам деп саяси қателеспеңіз. Бұл — партияның бұйрығы. Көктемге дейін құтылу керек

бұлардан. Сөйтіп адам күшін де азайтып, колхоз-совхоз басшыларын да алаңдатпайтын жағдай туғызу қажет. Қазір еліміз экономикалық жақтан күшейе түсу үшін, бос жатқан мына Ақжал секілді жерлер жыртылып, дәнді дақыл егіледі. Жайылым қысқарады... Сіз ойлағандай емес, ендігі күш-көлік — трактор, машина, комбайн. Түйе мен жылқының күні өтті... Мен өзім агрономмын. Енді еліміз көлемінде агротехникаға жол берілмек...— Ол қысқа тонның сыртынан оранып алған тұлыбын қымтанып қойып сайрай берді.

— Жолдас, сіз де ескі соқпақпен тарта бермей, жаңа сүрлеуге түскеніңіз ғанибет!

— Әй, өкіл, әгрөнөм-мәгрөнөмің өзіңе. Бірақ түйені талдай отауыңа, бөрідей атуыңа көнбеймін!

— Осылай тұра береміз бе мылжыңдасып. Түйелер ұзап барады,— деп біреу шыдамсыздық білдірді.

— Басқұнов жолдас, Ескендірмен есепті кейін айырысармыз. Кешке дейін бурасы өлген мына топты атып алуымыз керек. Уақыт өтіп барады,— деп асықтырды Есқазы.

— Бураны атқаның да жетер. Енді өзім атылмайын десең аулақ жүр, Есқазы!— Түйеші түтігіп айқайлап жіберді.— Тура қолыңда өлем. Ал, сен, өкіл ауданыңа айта бар, Ескендір түйеші қарсы де.— Ескендір қолына қамшы орнына қосауызын көлденең ұстаған.

Түйешінің осы бір сөзін күтіп тұрғандай: «Ал, қане жігіттер!»— деп Есқазы да дауысын көтеріп қалды. Бәрі де ақылдасып алса керек, өңшең онсегіз бен жиырманың ішіне енді іліккен жас жігіттер, өлген Сарышудың басында қамсыз тұрған Ескендірді ат үстінен секіре кеп ала түсті. Әне-міне дегенше қол-аяғын қыл арқанмен шандып тастады. Түйеші қапы қалғанына іштей налып, өріксіз тісін қайрады. Оны екі жігіт ат беліне салып, салқын қос ішіне әкеп тастағанда да үн шығармаған. Іштен тынған.

Байлаулы түйеші қосқа кірер-кірместен мылтық дауысы суық ауаны жара шаңқ ете қалып, іле-шала дүркін-дүркін дүрс-дүрс атылды. «Ай, жануарлар-ай, сорлады-ау!..» — деген іштей. Ескендірдің жалғыздығын пайдаланды ғой. Кеше қасындағы көмекшісін үйіне жіберіп қойып еді. Ол да болса қосындағы қарайған, көңілге медеу болар ма... Құлағына әлсін-әлсін ащы қышқырған, жаны қиналғаннан бақырған, әлсіз боздап үзілген үндер келіп жатты. «Жазықсыз жануарларды тым құрыса, адалынан бауыздап та алмады-ау! Кәсір болып кетіпті ғой, оңбағандар!» —

деп кіжінді жалғыз жатып. Еркөтекте* ләгірде жүргенде шошқаларды осылай атып, бігеудей түгін үйтіп, сосын ғана қарнын жарып алушы еді. Бұлар қайтер екен, ақтарып тастар. Итжеккен ләгірде арсылдаған иттің бе, қорсылдаған доңыздың ба — ішек-қарнын жесең де құрсағың қуанып қалады... Ондайды көрмеген бұларға не жорық. Ит басына іркіт төгілген баяғының заманындай қан-жынаға қарамас та.

Төрт жүзден астам онның үстіндегі келені айналасы үш күннің ішінде бармақтай қорғасынмен жығып, қос-қос атандар жегілген итшаналармен Қасқарбайға тасыды. Жазықсыз жануарлардың айрандай ақтарылған ішек-қарны мен қан-жыны қар бетінде үйме-үйме болып, бусана бұрқырап қалған. Үш күн бойы Ескендір-тентек қос ішінде байлаулы жатты. Жылы қостың ішінде қанына қарая нәр де сызбады. Қосауызы дүрмекке қосылды... Тар қос ішінде қара қазан көтеріліп, армансыз етке бұқтырылып, отқа қақталды. Көмекшісі ауыл жақтан келсе де, Ескендірдің күйін көріп үндей алмады. Жастау жігіт еді. Түйелердің терісі де ірелмей, сұрп еттері — қолдары қолдай, сандары сандай бөлшектеліп, қаңқалары мен бастары түбітті терілерімен пұшпақ-пұшпақ болып аттанды.

Бұл қырғыннан Ақбастың келесі ғана аман қалған. Ол туралы Ескендір де, көмекшісі де жақ ашпады. Түйе атушылар да білген жоқ. Ескендір құлазыған көңіліне, ширғып ауырған жанына Ақбас бураның ғана қаңғырып кеткені дауа болғандай, әйтеуір бір алыс үміт отын жаққан.

Сол кеткеннен Ақбас мол кетті. Елу шақты келесімен иесіз бура жабайылаанып, қыста Ертістің нар қамысын қыстап, жаз бетінде Бүйректің бауырын жайлаған. Төрт-бес жылдың ішінде жүзге жуықтаған. Ит-құс атаулыға азулы Ақбас пен жас буыршындар келені көп алдыра да қоймаған. Мұны ел де білген-ді, көрсе де көрмегенсіді. Өз дегенімен жүрген ойсылқара тұқымы иенде иесіз түлікке айналған.

Ал, түйеге ғасырлар бойы тиесілі болып келген Ақжалдың құйқалы өңірі кепкен тулақтай жөмтір-жемтір жыртылып, өгілген жүгерісі тырбиып өспей қалды. Бір-екі жылдан кейін құрғақ аңызды алабота басып, қаңбақ қаңғырған құмдауытқа айналды. Содан бері Ақжал аңырап бос жатыр.

Бір күні Ескендірдің үйіне жаңадан бекітілген совхоз

* Еркөтект — Иркутск

директоры машинамен жетіп келді. Жап-жас жігіт екен. «Отағасы» деп жылы-жылы сөйлесіп, хал-жағдайымен танысып, Ақбастың келесін ауызға алды. Түйеші көмейінді сезіп тұрмын дегендей сыр берген жоқ. Директор амалсыздан әңгіменің турасына көшті.

— Отағасы, мен сіздің сыр бағып тұрғаныңызды сеземін. Ойсылқара атаулыны жоғалтқандарың жетпей ме, жабайы болып кеткен түйеде нелерің бар дейсіз ғой. Рас. Осыдан біраз жыл бұрын сондай бір нұсқау болып, жер-жерде пайдасыз түлік ретінде жаппай жойылып кеткені шындық. Сізге рахмет!.. Түйе атаулыдан тұқым қалғанына да шүкір!

— «Шүкір» деп қалыпсындар ғой, Ақбасты маған неғыл дейсіңдер. Бар да атып алыңдар,— Ескендір иегімен Ақжал жақты нұсқады.— Мылтық керек болса, менен алыңдар,— деді кекесінмен.

Директор жөткірініп қойды. Мына қырсық адамды қалай көндірудің ретін таппай:

— Өкпеңіз орынды. Оған мен де кінәлімін. Мен де қарсы болғам, бірақ қарсы тұруға тауаным жетпеген... Сізге көмек көрсетеді ғой деп өзім келіп тұрмын,— деді тура қарап.

— Сонда қандай көмек?

— Қымыран алып, шұбат ашыту кажет,— деп, сөзінен айнып қала ма деген кісіше асыға сөйледі.— Жалпы ойсылқара тұқымын көбейтуіміз керек. Малшылардың ен жайлауда жайылымы тозғанда олай-бұлай жұрт жаңарту үшін күш-көлікке қолайлы. Барлық жерге машина, трактор жете алмайды. Алтай қиын екенін менен гөрі сіз жақсы білесіз,— деп көпшік қойды. Ескендір сонда да үндемеді. «Көңілі біз секілділерден мүлде қалған екен» деп қойды іштей директор.— Ақбас маңына адам түгілі, мал атаулыны жолататын емес, отағасы. Екі-үш жігіт жіберіп ем, өздері әрең қашып құтылыпты. Буыршындары да зорайып өсіп, олар да қоса шабатын көрінеді. Өңшең бір дүлей. Бураның сырын сіз ғана біледі деп отыр жігіттер. Ақбас тыңдаса да, таныса да сізге көнеді дейді. Өздері азғана жылдың ішінде жүзден асса керек.

— Болсын, ниетің түзу екен деп барамын. Егер уәдеңнен күндердің күнінде тайып жүрсең — жақсылық күтпе!..— Ескендір бажырая қарады.— Бұл мал — кәмпеске мен аштық жылдарынан бері қалған соңғы тұяқ.

— Уәде болсын, отағасы, уәде!— деп, директор қолын ұсынды да, асығыс машинасына бұрылды.

Кешегі белгілі түйеші Ескендір Ақбасқа мұқият дайындалды. Шуылдақтың сайындағы шәңгіштен арнайы солқылдақ қос сойыл әкеліп, қабығын сыпырып, жел қақтырып көлеңкеге қойды. Бөкенбайдың бауырында отырған танысының қолындағы кәрі түйесін алып, аудың жібінен жұмсақ, жіңішке арқан есті. Қамшысын ырғаймен қайта саптап, басына сірленген бір құлаш қайыс тағып, қойдың құйрық майымен жұмсартқан.

Екі күннен кейін түйеші қасына жас жылқышы Құмашты ертіп, Қалғұтыдан Ақжалдың даласына таң бозынан аттады. Ескендірдің астында — кәрі түйе, Құмаш астында — кертөбел ат. Ерте көкектің басы болса да, алтын күректен соң Алтай өңірінің жас сұлудай өңі кіріп, ойдағы жазықта қыстан шыққан қара жер бұйырғын басымен, жусан желкегімен жүзін жасырып үлгерген. Таң бозынан бозторғай үні үзілмей, күннің көз ұялтар шапағын алыстағы мұнар басқан аспан түстес таулардың иығынан қылт еткенін жалықпай күтуде. Қылт еткен шақта көкмұнар таулар қар жамылып шыға келеді. Ол жарықтық бірақ асығар емес. Бозторғайлар дауысына шөп басын шалып, шыққа шыланып шырылдайтын шегірткелер үні ғана жетпей тұр. Көкек келсе де заржақ бейшаралар тіршілік тауқыметіне араласа алмаған. Басқа да жәндік атаулы жандана қоймаған кез.

Олар талтүсте Ақжалдың арғы бетіндегі құмайты Қызыл кершке жеткен. Жүзден астам ойсылқара керштің жарқабақтары мен жарлауыттарындағы былтырғы жантақ түбірлерін теріп жең, шашып жіберген құмалақтай быт-шыт болып жүр екен. Бәрі де қыстан күйлі-күйітті шыққаны көрініп тұр. Биік үстінен көз жіберіп тұрған бұларға қарсы әне-міне дегенше Ақбас бура қия беткейден табандарын тайрандай басып, басын бұлғандата ұмтылды. Осыны күткендей күңгейден жап-жас қос буыршын ілескен.

Құмаш пен Ескендір де солқылдақ шәңгіш сойылдарын ыңғайлай қозғалды. Түйеші жабайыланып кеткен Ақбасқа тісін үнсіз қайрап қойды. Ақпанда ғана шабынатын жануар төрт-бес жыл өз бетімен түйекиік тұқымдасы тәріздес өсіп-өнгелі қарайған мал-жанға алыстан айбат шегіп, ала жаз бен алты ай қыста адам атаулыға кісікіік көргендей көз алартып, арқасы қозып шыға келетін болған. Бүгінде бұтына шаптыра боздап келе жатқаны сол. Буыршындары да Ақбасқа еріп ақкөзденіп алғалы қашан. Қазірде қарайған екеуге қос қара буыршын бүлкектей жа-

қындап келеді. Буыршындар — бүйірден, Ақбас болса, қақ маңдайдан қойған.

Келісіммен қозғалған түйеші мен жас жылқышы сескене қойған жоқ. Қайта — күтіп алуға даяр. Керіш іші жып-жылы. Тыныш. Іңгендер мен бота-тайлақтар бұларға мойындарын да бұрмастан маңған. Кейбіреуісі күйіс қайыра шөгіп жатыр. Қозғалмас қойтастар тектес. Ақбас аузын қайрап, көбігін шашпаса да басын бөріктей бұлғап, анда-санда бақ ете қалып, салмағын төрт аяғына теңдей сала теңселе басып, самарқау тайраңдайды. Тұрған бойы бір сот — бұрқан сордың сойы.

Қызыл керіш іші тына қалған. Көкектің күні жұртта қалған қоламта табындай қызулы. Керіш құмы бірақ салқын... Ақбас күтпеген мінез көрсетті. Ескендірге жақындай бере жалт бұрылып, қос буыршынға қиғаштай салған ат үстіндегі Құмашқа оқыс ұмтылды. Иреңдеген басын жерге сала құмайдай құнтіған. Кәрі түйемен көлденеңдей бұрылам дегенше, Ақбас алып адымдарымен екі-ақ аттап, қоян алатын тазыдай Құмаштың ту сыртынан түйілді. Қос буыршынға сойылын сілтер боп көтерілген Құмаш Ақбастың айласын аңғармай қалған.

— Құмаш! — деген Ескендірдің ащы да үрейлі дауысына селт еткен ол, арт жағына жалт қарап, кертөбелді қос өкпеден керзі етікпен қатты теуіп, бір бүйірге бөденедей бұлт етіп, Ақбасты қапы қалдырды. Ағынын баса алмаған Ақбас жас буыршындармен қатарласа, қисық ұшқан жебедей қырындай берді. Буыршындар да жүрістерін бәсеңдетіп, Ақбастың ығына жығылып, ырқына көнгендей сыңаймен елеңдесе соңынан ерген. Бураның тағы бір айлаға көшкенін түйеші де, жылқышы да сезген. Олар сөзге келместен баяу қозғалды. Ақбас ашық айқасқа бекінген. Кәрі түйе мінген тұмақтыға қара көздері төңкеріле аларып, аясынан жас парлап, жалтақтамастан қарсы шапты. Құмаш сойылын сығымдай ұстап, буыршындардың қимылын көздеді де, Ескендір сойылын сүйреткен қалпы ау арқанды бұғалық лақтыруға дайындады. Құрық салымға жақындай берген Ақбас түйешіге туралаған екпінінен кенет тайқи, оң жақта он-он бес қадамдайда қатар келе жатқан аттылы Құмашта есесі кеткендей, бір қанатқа қырандай қайырыла құйылды. Бұл Ескендірге де дөп келген. Аудың жібек арқаны оқ жыландай сумаң етіп, жануардың қауғадай басынан шағын ғана шеңбер көз ілеспес жылдамдықпен жүзіктің көзінен өткендей жып ете қалып, жы-